

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЗАСТОСУВАННЯ РОЗСУДУ СУДДІ

IMPLEMENTATION OF THE RULE OF LAW IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS THROUGH THE PRISM OF THE APPLICATION OF THE JUDGE'S DISCRETION

Колпаков В.К., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри конституційного і адміністративного права
Запорізького національного університету

Курінний Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного і адміністративного права
Запорізького національного університету

Шарая А.А., д.ю.н., доцент,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Стаття присвячена аналізу особливостей реалізації принципу верховенства права в адміністративному судочинстві кризь призму застосування розсуду судді у розрізі теоретико-правових та практичних аспектів. Проблема розглядається у контексті взаємозв'язку і взаємовпливу розсуду судді і принципу верховенства права під час розгляду і вирішення адміністративних справ. Зазначена проблематика через свою новизну та незначну кількість наукової уваги є актуальною, тому що присвячена не окремо розсуду судді в адміністративному судочинстві, або реалізації принципу верховенства права під час розгляду і вирішення адміністративних справ, а дослідженню поєднання цих двох феноменів задля справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Тобто, можна вести мову про те, що у кожній конкретній ситуації у судді є декілька варіантів для прийняття рішення, серед яких він обирає найбільш доцільний та оптимальний. В той же час, варто враховувати, що ці варіанти рішень і дій, як і сам вибір завжди має ґрунтуватись на нормах законодавства, а також принципах адміністративного судочинства (які також закріплені нормативно). Особливе місце серед решти принципів адміністративного судочинства за своїм змістом і сутністю займає принцип верховенства права. Це вимагає необхідності з'ясування його значення та впливу на адміністративно-процесуальні відносини, окремих особливостей прояву під час застосування розсуду судді. У висновку підсумовано умови, за яких розсуд судді в адміністративному судочинстві буде ґрунтуватися на реалізації принципу верховенства права.

Ключові слова: розсуд судді, дискреція, адміністративне судочинство, принципи адміністративного судочинства, принцип верховенства права, пріоритет прав людини.

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the implementation of the principle of the rule of law in administrative proceedings through the prism of the application of the judge's discretion in terms of theoretical-legal and practical aspects. The problem is considered in the context of the relationship and mutual influence of the judge's discretion and the principle of the rule of law during the consideration and resolution of administrative cases. Due to its novelty and a small amount of scientific attention, the specified issue is relevant, because it is not dedicated to the discretion of the judge in administrative proceedings, or to the implementation of the principle of the rule of law during the consideration and resolution of administrative cases, but to the study of the combination of these two phenomena for a fair, impartial and timely resolution of disputes in the field of public-legal relations with the aim of effective protection of the rights, freedoms and interests of natural persons, rights and interests of legal entities against violations by subjects of authority. That is, it is possible to talk about the fact that in each specific situation the judge has several options for making a decision, among which he chooses the most expedient and optimal one. At the same time, it should be taken into account that these options for decisions and actions, as well as the choice itself, must always be based on the norms of legislation, as well as the principles of administrative proceedings (which are also regulated). The principle of the rule of law occupies a special place among the rest of the principles of administrative proceedings in terms of its content and essence. This requires the need to clarify its meaning and impact on administrative-procedural relations, individual features of manifestation during the exercise of the judge's discretion. The conclusion summarizes the conditions under which the judge's discretion in administrative proceedings will be based on the implementation of the principle of the rule of law.

Key words: discretion of the judge, discretion, administrative proceedings, principles of administrative proceedings, principle of rule of law, priority of human rights.

Постановка проблеми. Стаття присвячена аналізу особливостей реалізації принципу верховенства права в адміністративному судочинстві кризь призму застосування розсуду судді через теоретико-правові та практичні аспекти. Проблема розглядається у контексті взаємозв'язку і взаємовпливу розсуду судді і принципу верховенства права під час розгляду і вирішення адміністративних справ.

Стан дослідження. Зазначена проблематика через свою новизну та незначну кількість наукової уваги є актуальною, тому що присвячена не окремо розсуду судді в адміністративному судочинстві, або реалізації принципу верховенства права під час розгляду і вирішення адміністративних справ, а дослідженню поєднання цих двох феноменів задля справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних

осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Питання, пов'язані із реалізацією принципу верховенства права в адміністративному судочинстві у своїх наукових роботах досліджували В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Д.С. Бойчук, Д.О. Вовк, Є.С. Герасименко, В.А. Дерезь, Н.Ю. Задирака, О.М. Капля, А.В. Кірмач, Л.Є. Кисіль, М.І. Козюбра, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, Д.В. Лученко, О.В. Муза, Р.С. Мельник, В.П. Нагребельний, О.М. Пасенюк, Ю.С. Педько, Н.Б. Писаренко, А.А. Пухтецька, О.Б. Росоляк, Т.О. Цимбалістий та ін. Наукову увагу розсуду судді в адміністративному судочинстві присвячували В.М. Бевзенко, О.В. Білоус, Н.Є. Блажівська, О.Г. Глухий, Ю.А. Дорохіна, М.В. Коваль, І.О. Кравченко, В.А. Кузьменко, А.А. Нижний, Ю.О. Легеза, О.М. Семеній, О.І. Сеньків, М.І. Смокович, С.Г. Стеценко, М.С. Сусак та ін.

Метою статті є комплексний аналіз та узагальнення теоретичних положень, пов'язаних із особливостями реалізації принципу верховенства права в адміністративному судочинстві крізь призму застосування розсуду судді.

Виклад основного матеріалу. Суддя під час розгляду і вирішення публічно-правових спорів у порядку адміністративного судочинства не має єдиного «шаблону» чи «алгоритму» через різноманіття категорій справ, різний статус учасників та їх кількість, правову природу спору, наявність інших обставин, що мають значення для справи. Саме тому суддя може застосовувати дискреційні повноваження, у межах, визначених законодавством та принципами адміністративного судочинства. Розсуд судді в адміністративному судочинстві може мати місце на різних стадіях: під час відкриття провадження в адміністративній справі (під час вирішення питання залишити позовну заяву без руху, без розгляду, повернути позовну заяву, відкрити провадження); у підготовчому засіданні; під час розгляду справи по суті (зокрема, досліджуючи докази, вирішуючи питання щодо судових витрат тощо); під час винесення судового рішення. О.І. Сеньків визначає розсуд судді в адміністративному судочинстві як «передбачену законом можливість суду обирати найбільш оптимальний варіант рішення серед кількох альтернативних варіантів» [1, с. 175]. Тобто, можна вести мову про те, що у кожній конкретній ситуації у судді є декілька варіантів для прийняття рішення, серед яких він обирає найбільш доцільний та оптимальний. В той же час, варто врахувати, що ці варіанти рішень і дій, як і сам вибір завжди має ґрунтуватися на нормах законодавства, а також принципах адміністративного судочинства (які також закріплені нормативно). Особливе місце серед решти принципів адміністративного судочинства за своїм змістом і сутністю займає принцип верховенства права. Це вимагає необхідності з'ясування його значення та впливу на адміністративно-процесуальні відносини, окремих особливостей прояву під час застосування розсуду судді. Щодо виникнення ідеї обґрунтування цього принципу, Ю.Д. Древаль та Л.М. Лінецький у своєму дослідженні зазначають, що «прийнято вважати, що концепція верховенства права почала формуватися в епоху Відродження і Реформації, та завдячує суттєвому обмеженню державної влади та деспотизму. Проте, звичайно, корені бажань та сподівань людей домогтися особистої свободи та захиститися від посягань держави сягають багатьох століть і навіть тисячоліть. Англійські дослідники, наприклад, відлік конкретних здобутків у сфері прав і свобод людини небезпідставно пов'язують з Великою Хартією Вольностей» [2, с. 90-91]. На противагу їм, автори Великої української юридичної енциклопедії зауважують, що «справжні історичні витoki цього принципу слід шукати у природному праві та християнській доктрині. Так, Київський митрополит Іларіон у період княжіння Ярослава Мудрого у своєму творі «Слово про закон і благодать» вважає «благодать» вищим ступенем розвитку людства, засобом досягнення спасіння, свободи та справедливості. Отже, такі поняття як «благодать», «істина», «божественне веління», можна вважати на той час фактично тотожними принципу верховенства права» [3, с. 27]. О.Г. Крижова, характеризує принцип верховенства права у рішеннях Європейського суду з прав людини [4], досліджує історію його виникнення і безпосередньо зазначає, що «принцип верховенства права був сформований приблизно теорією природного права у XVII–XIX ст., а сам термін, на думку дослідників, увів у юридичне поле англійський вчений і політичний діяч Д. Гаррінгтон у 1656 р. До того ж, класичне обґрунтування цієї концепції описане у 1885 році професором школи права Оксфордського університету А.В. Дайсі в роботі «Введення у дослідження права конституції», в якій він визначав три основні складові, які виражають внутрішній «дух» принципу верховенства

права та штовхають до виникнення цього поняття: а) заперечення свавільної влади; б) рівність перед законом; в) конституційне право, яке є наслідком прав особи, а не їх джерелом» [5, с. 26]. Варто зауважити, що така досить тривала історія формування, дослідження й обґрунтування важливості принципу верховенства права зовсім не свідчить про наявність чіткого, точного і єдиного наукового розуміння та існування одностайної доктринальної позиції щодо з'ясування його сутності. І на сьогодні визначення ролі принципу верховенства права (як базису для існування інших фундаментальних засад) не є другорядним чи опосередкованим напрямом наукових розробок. З середини XX ст. принцип верховенства права здобув широке визнання, а точніше закріплення на нормативному рівні у міжнародних документах. Вимоги щодо його закріплення і дотримання були передбачені у багатьох міжнародних договорах, угодах, деклараціях, статутах провідних міжнародних та європейських організацій (наприклад, Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, Рада Європи, Організація з безпеки і співробітництва в Європі тощо). У цьому аспекті варто погодитись із О.Ю. Резніковим та О.І. Вінгловською, що «сьогодні принцип верховенства права із локального трансформовано в універсальний, що реалізується завдяки відповідним механізмам та юридичним інструментам на глобальному, регіональному та національному рівнях. Однак, його уніфікація також надає можливість для внесення правових новацій, адаптованих до відповідних сучасних умов. Найбільш ефективно реалізується принцип верховенства права у документах Ради Європи та Європейського Союзу, саме як принцип справедливості. Він став основоположним фактором для розвитку економіки, соціальної держави та демократичного суспільства» [6, с. 12]. Варто додати, що ця тема наразі є «центральною» і у різних довідникових, навчальних та наукових джерелах – енциклопедіях, словниках, підручниках, посібниках, монографіях, статтях тощо. Прикладом можуть стати роботи, зокрема опубліковані протягом останніх років: В.Д. Гапотій «Верховенство права: сучасні наукові концепції» [7], Пол Гаудер «Верховенство права в реальному світі» [8], Д.О. Вовк, Д.С. Бойчук «Верховенство права і толерантність» [9], Р.О. Падалка «Верховенство права як основоположний принцип права» [10], О.Б. Росоляк, Т.О. Цимбалістий «Принцип верховенства права в адміністративно-правових відносинах» [11], Н.Б. Писаренко «Верховенство права, конвенційні гарантії справедливого суду та принципи адміністративного судочинства» та ін. Варто зазначити, що і у фаховій галузевій літературі принципу верховенства права відводиться чільне місце. Наприклад, у роботах А.А. Пухтецької, П.О. Баранчика, цьому принципу виділено найбільший обсяг уваги, при цьому, першочергової. У роботах Р.С. Мельника, В.М. Бевзенка, В.К. Колпакова, Т.О. Коломоєць, О.І. Миколенка та інших вчених-адміністративістів цей принцип позиціонується як «центральный», «базовий» й аналізується у межах окремого параграфу, підрозділу, із визнанням його фундаментального значення по відношенню до решти принципів.

Характеризуючи принцип верховенства права, і підтверджуючи тим самим його змістовну складність, В.Б. Авер'янов зазначав, що «у понятті верховенства права переплітаються наукова істина і цінності добра та справедливості, правові ідеали і практичний юридичний досвід, правові ідеї та правові почуття, досягнення науки та здоровий глузд» [12, с. 20]. О.М. Пасенюк відзначає, що «принцип верховенства права є визначальним при формуванні всіх інститутів держави і суспільства у цілому [13, с. 158], демонструючи тим самим «базовість» і «фундаментальність» цього принципу. У монографії «Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики» колективом авторів під головуванням П.М. Рабіновича зазначено, що «питання інтерпретації феномена і прин-

ципу верховенства права становлять неабиякий інтерес як у теоретичному аспекті, так і у практичній площині, адже, без перебільшення, уся новітня історія розвитку права невіддільна від ідеї про примат останнього над державою» [14, с. 9]. Так, враховуючи складність його змістовного ресурсу, варто дослідити сутність і значення принципу верховенства права як орієнтиру для застосування розсуду судді в адміністративному судочинстві.

В енциклопедичній та словниковій літературі можна знайти статті, присвячені безпосередньо визначенню принципу верховенства права. Так, у Великій українській юридичній енциклопедії передбачено, що верховенство права – це «принцип, основним змістом якого є забезпечення панування права над політичною владою держави та іншими суспільними нормативними регуляторами, унеможливлення прояву свавілля державної влади, забезпечення дотримання вимог справедливості, а також реалізації прав людини та основних свобод і їх відповідних гарантій» [3, с. 27]. Юридична енциклопедія містить визначення верховенства права як «панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонуванні держави» [15]. У словнику термінів «Адміністративне право України» передбачено, що верховенство право – це «базовий, основний принцип адміністративного права, сутність якого полягає у підпорядкованості держави в цілому, діяльності публічної адміністрації зокрема соціально-природним, основоположним правам людини, визнанні її пріоритету перед іншими соціальними нормами у разі невідповідності останніх таким правам» [16, с. 67]. Так, можна помітити, що в енциклопедичній та словниковій фаховій літературі акцент уваги зроблено на виокремленні ідеї панування права у державі, пріоритету прав людини.

У науковій та навчальній фаховій літературі звертається увага на те, що «більшістю вітчизняних науковців пропонуються власні та значною мірою своєрідні інтерпретації досліджуваного принципу, одним із першочергових завдань, які стоять перед українською юриспруденцією, є забезпечення однозначного розуміння його змісту» [14, с. 11]. Так, Т.І. Фулей наголошує на тому, що «серед українських науковців, незважаючи на значну кількість публікацій з цієї тематики, немає єдності щодо його розуміння, хоч останнім часом спектр думок у підходах до трактування верховенства права у вітчизняному правознавстві дещо звузився (принаймні ототожнення його з традиційним для нашої теорії та практики принципом верховенства закону чи з верховенством всіх нормативних актів, як це було в 90-х роках ХХ ст., нині майже не зустрічається). І хоч цей принцип вже давно і успішно діє в багатьох державах, дискусія про його зміст є дуже далекою від завершення» [17, с. 9-10]. Пол Гаудер відзначає філософське підґрунтя цього принципу і зауважує, що верховенство права має «моральну цінність, адже воно вимагає від держави поводитись із суб'єктами як рівними («теза рівності»). Зокрема, верховенство права сприяє вертикальній рівності між посадовцями і пересічними людьми та горизонтальній рівності серед останніх» [8, с. 33]. У свою чергу, С.П. Головатий, розкриваючи складний ресурс верховенства права, пропонує досліджувати його у трьох аспектах: 1) як ідею; 2) як доктрину; 3) як юридичний принцип [18, с. 18]. І цей підхід викликав «жваву» дискусію у науковому фаховому середовищі, наслідком якої можна вважати появу значної кількості тематичних робіт, в тому числі й із «новаційними» (авторськими) підходами до розуміння сутності, призначення («місії») цього, без перебільшення, «знакового» принципу права, в тому числі й принципу адміністративного судочинства. А В.В. Городовенко, хоча й аналізуючи проблематику феномену цього принципу безпосередньо щодо суддівської діяльності, одночасно ґрунтовно досліджує його генезу, зміст й відзначає існування трьох основних

підходів до тлумачення змісту принципу верховенства права: «1) формальний підхід (ґрунтується на аналізі нормативного закріплення принципу та аналізі окремих критеріїв його дотримання); 2) субстанційний підхід (заснований на моральних уявленнях про належну правову систему та визначає стан реалізації верховенства права тим, наскільки ця система відповідає таким уявленням) та 3) функціональний підхід (увага зосереджується на тому, наскільки ефективно право та правова система виконують функції захисту інтересів людини)» [19, с. 114-115]. Також у науковій фаховій літературі піддаються аналітичному обґрунтуванню два «вихідні» умовні підходи до розуміння верховенства права: «а) «інтегральний» (згідно з яким для з'ясування сутності феномену верховенства права необхідно встановити, по-перше, яке ж соціальне явище відображається за посередництва поняття «право», а, по-друге, – у чому дістає прояв, власне, верховенство цього явища) та б) «поелементний» (сутність якого полягає у розкритті змісту верховенства права лише через вказівку на його складові, тобто на так звані «важливі» (за іншою термінологією – «істотні», «необхідні», «ключові», «стрижневі») елементи. Останні нерідко називають ще й аспектами, вимогами, властивостями, підпринципами, рисами)» [14, с. 26-27]. Варто зазначити, що і у сучасній правовій літературі досить часто обґрунтовується доцільність одного із зазначених підходів до дослідження цього принципу, хоча є й роботи комплексного змісту, із поєднанням двох підходів. Окрім того, можна у літературі знайти і досить часте застереження про «неможливість вичерпного визначення змісту даного принципу» [20, с. 83], що ще раз підкреслює унікальність, багатоманітність ресурсу принципу, а також доцільність «широкого» (поєднуючого) його розуміння. Таким чином, враховуючи існування у науковій літературі різноманітних підходів та виокремлення різних аспектів розуміння змісту принципу верховенства права, формулювання позицій щодо неможливості досконалого визначення його змісту, можна стверджувати, що це лише підтверджує комплексність і складність його сутності як взагалі, так і щодо адміністративного судочинства зокрема.

Аналізуючи нормативно-правові джерела, варто зазначити, що принцип верховенства права визначається Основним Законом, адже у ст. 8 Конституції України зазначено, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права» [21]. Ця стаття ґрунтується на положеннях Статуту Ради Європи, відповідно до якого «кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією, а також повинен відверто та ефективно співробітничати в досягненні мети Ради» (ст. 3) [22]. У доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія), схваленої на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 року) зазначено, що «поняття «верховенство права» («Rule of Law») сукупно з поняттями «демократія» та «права людини» – це три підвалини, на яких була заснована Рада Європи. У подальшому це поняття знайшло своє схвалення у преамбулі Європейської Конвенції з прав людини [23]» [24, с. 169]. Однак зміст такого конституційно визначеного принципу в самому Основному законі детально не розтлумачено. Легальне пояснення сутності принципу верховенства права (стосовно адміністративного судочинства) можна знайти у положеннях ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України, де передбачено, що «1. Суд при вирішенні справи керується *принципом верховенства права*, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. 2. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського соуду з прав людини. 3.

Звернення до адміністративного суду для захисту прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. 4. Забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини» [25]. Таким чином, слід звернути увагу на відсутність однозначного закріплення визначення та змісту принципу верховенства права. Проте, можна стверджувати, що закріплення принципу верховенства права є характерним, як правило, для нормативно-правових актів євроінтеграційного спрямування та міжнародних договорах, що становлять частину національного законодавства, відповідно до Конституції України. В якості особливостей нормативно-правового закріплення принципу верховенства права, слід виділити два шляхи: 1) у вигляді прямого зазначення цього принципу у нормі права; 2) у вигляді деталізації сутності і змісту принципу верховенства права, який змістовно співпадає з пріоритетом реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина. Національний законодавець сприйняв пріоритети європейської нормотворчості в аспекті закріплення «базових» стандартів, а саме закріплення верховенства права серед принципів, визначення його першочергового фіксування, проте одночасно й відсутності абсолютної визначеності його змісту.

Звертаючись до доктринальних правових джерел, слід зазначити, що представники правничої наукової спільноти у своїх роботах докладають зусиль, аби спробувати детально визначити зміст принципу верховенства права. Так, Ю.Б. Ключковський зауважує, що «у проблемі застосування верховенства права існують дві пов'язані складові: як розуміти його зміст (що саме означає верховенство права?) і де шукати те право, якому належить верховенство» [26, с. 119]. П.М. Рабінович зазначає, що у більшості робіт «верховенство права зводять до панування загальносоціального права, найсуттєвішим різновидом якого є права людини, над, так би мовити, спеціально-соціальним чи, умовно кажучи, юридичним правом, яке є наслідком виключно державної діяльності, втіленням її волевиявлення» [27, с. 9]. А.А. Пухтецька вважає, що зміст запроваджуваного сучасного розуміння принципу верховенства права охоплює «основоположні вимоги щодо життєдіяльності держави і громадянського суспільства в усіх сферах життєдіяльності та становить (формує, визначає) у такий спосіб власну правову підсистему, засновану на фундаментальних демократичних цінностях, спрямованих на захист прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина» [28, с. 81]. А.В. Портнов, у свою чергу, визначає верховенство права як «пріоритетність у суспільстві насамперед прав і свобод людини. Верховенство права означає верховенство розуму та пов'язується з такими морально-правовими цінностями, як справедливість, свобода, добро, гуманізм» [29, с. 64]. Д.В. Юзова та В.С. Цимбалюк називають принцип верховенства права «мегапринципом», який можна і потрібно розглядати «як верховенство загальноновизначених, конституційних принципів і норм, верховенство прав людини в їх природному розумінні» [30, с. 40]. Б.В. Малишев вважає, що верховенство права є «засобом для досягнення внутрішньої мети права і правової системи загалом – забезпечення пріоритету природних прав людини» [31, с. 18] та додає що «принцип верховенства права є істотною характеристикою головного співвідношення між людиною і державою, його закладено в зміст суспільного договору як юридично-політичної категорії. З цієї точки зору значений принцип є концентрованим виразом юридичних гарантій досягнення індивідами своїх цілей при укладенні суспільного договору, а за допомогою його дії діяльність держави спрямовується на виконання мети – утвердження і забезпечення прав людини» [31, с. 18]. Н.В. Гришина вважає, що «верховенство права у правовому регулю-

ванні необхідно розглядати як певну фундаментальну ціннісну характеристику, яка у всіх юридичних ситуаціях визначає не тільки характер і об'єм використаної нормативності, а й зміст справедливості правового рішення» [32, с. 40]. О.Б. Росоляк та Т.О. Цимбалістий звертають увагу на комплексне базове значення принципу верховенства, зазначаючи, що «конституційні принципи, принцип права загалом, а особливо принцип верховенства права, служать своєрідними основоположними засадами, провідними ідеями, що мають пронизувати наскрізь усю державну політику України. Вони спрямовують її розвиток у відповідне русло, визначають пріоритети цієї політики, працюють на суспільну злагоду, гармонізацію інтересів різних соціальних груп. Порушення системи конституційних принципів як фундаментальних, базових засад будь-якої державної політики може спричинити її цілковиту руйнацію, що, безумовно, матиме істотний руйнівний вплив на весь суспільний організм» [11, с. 210]. В.О. Галай слушно вважає, що верховенство права – це «примат прав людини, що складає зміст та основу діяльності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, передбачає неухильне дотримання законності та юридичної визначеності, заборони свавільного розсуду, забезпечення доступу до правосуддя» [33, с. 16]. О.М. Капля, під час аналізу верховенства права в системі принципів адміністративного судочинства України, звертає увагу на те, що у 2011 р. Венеціанська комісія оприлюднила у своїй доповіді ключові тези стосовно принципу верховенства права, в якій зазначено що «цей принцип є основною складовою частиною демократичного суспільства, а особи, які приймають важливі державні рішення, мають шанувати цей принцип» [34, с. 11], фактично не лише визначивши роль і місце відповідного принципу у суспільстві, у врегулюванні суспільних відносин, а й зазначивши модель поведінки всіх без винятку суб'єктів по відношенню до нього. Хоча використання слова «шанувати» є «м'яким» проявом імперативовизначеного варіанту. На сьогодні точний і єдиноприйнятий зміст принципу верховенства права не виокремлений ні у теорії, ні у практиці, однак цілком можна запропонувати виділення його окремих складових (так званий «інтегральний» підхід), а саме: «1) доступність закону (у тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним); 2) питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції; 3) рівність перед законом; 4) влада має здійснюватись у правомірний, справедливий та розумний спосіб; 5) права людини повинні бути захищені; 6) повинні бути забезпечені засоби для розв'язання спорів без надмірних матеріальних витрат чи надмірної тривалості; 7) суд має бути справедливим; 8) дотримання державою як її міжнародно-правових зобов'язань, так і тих, що зумовлені національним правом» [24, с. 176]. Як бачимо, досить складний зміст, що і є характерним для універсального, базового принципу, із залученням до «сфери його функціонування» всіх без винятку суб'єктів, охопленням всіх сфер суспільного життя. Не всі ці складові можуть стати основою прояву принципу верховенства права саме під час застосування розсуду судді в адміністративному судочинстві, проте всі перераховані елементи є обов'язковими для застосування. Саме тому цілком виправдано вести мову про «дозволену», «фільтровану» дискрецію, яка передбачає обґрунтування, співмірність, доцільність розсуду, а отже і регулювання відповідних відносин.

Досить часто у фахових наукових роботах можна зустріти порівняння і дослідження співвідношення принципів «верховенства права» і «верховенства закону». Відомий англійський вчений-конституціоналіст А.В. Дайсі (якого вважають першим, хто надав доктринального тлумачення принципу верховенства права) у своїй роботі зазначав, що «для досягнення максимальної ефективності від застосування ідеї верховенства права, необхідно роз-

різняти три близькі за своїм змістом концепції: панування права, верховенства права, панування духу законності» [35, с. 102, 114]. Вітчизняні науковці звертають увагу на те, що «важливо враховувати, що принцип верховенства права будь-яким чином не отожднюється із більш відомим принципом «верховенства закону», який в ідеології юридичного позитивізму означає пріоритетність законів перед іншими формами правового регулювання суспільних відносин. Концептуальна перевага запровадження у вітчизняному праворозумінні принципу верховенства права полягає у тому, що він дозволяє відійти від суто позитивістського тлумачення права – як продукту вольових рішень вищих суб'єктів державної влади, наповнюючи це тлумачення більш гуманістичними елементами теорії природного права» [36, с. 78]. В енциклопедичних джерелах також можна зустріти застереження, що «принцип верховенства права не може бути отожднюваний із принципом верховенства нормативно-правових актів держави (законів), він передбачає активнішу роль судової влади, та не може розглядатися тільки абстрактно, тобто окремо від діяльності судової влади та інших органів державної влади щодо застосування цього принципу» [3, с. 27]. У словниковій правовій літературі зазначається, що «верховенство права слід відмежовувати від суміжного принципу – верховенства закону, оскільки останній означає «панування правового закону», є за змістом більш конкретизованим, верховенство права передбачає акцент на пануванні соціально-природного права» [16, с. 67]. Д.В. Лученко зазначає, що «верховенство права не зводиться до підтримки режимо законності, хоча і не виключає останнє, як іноді підкреслюють деякі вітчизняні вчені. Законність – лише один зі складників верховенства права, встановлення і підтримка якої можуть мати у правовій системі різну результативність. Щоб це побачити, достатньо згадати авторитарні країни минулого чи сучасності, які були або є досить потужними в забезпеченні неухильного дотримання власних законів. Однак указані закони, їх тлумачення і застосування можуть мати явно несправедливий, у тому числі такий, що порушує права людини, характер. Для того щоб цього уникнути, існують інші вимоги, принципи, інституції, що випливають із верховенства права: відповідність актів законодавства правам людини і принципам права, пропорційність. А.А. Пухтецька також не підтримує ідею отожднювання принципу верховенства права із принципом законності, зазначаючи, що хоча «обидва принципи передбачають обов'язок держави виражати в законах право та підкорятися цим законам» [37, с. 462], однак таке отожднювання не може відповідати сучасним уявленням про принцип законності та принцип верховенства права, адже «останній на сьогодні визнається фундаментальним принципом правової системи ЄС (поряд з принципами демократії, свободи, рівності), а принцип законності розглядається як один з основних конституційно-правових принципів (національний рівень)» [37, с. 462]. В той же час, Ю.С. Шемшученко вважає, що «істотною вадою у дослідженні сутності верховенства права є відірваність цього поняття від реалій життя, надання йому значення самостійної абстрактної й містифікованої ідеї. На цьому ґрунті виникає протиставлення концепцій «верховенство права» і «верховенство закону», гіпертрофується значення першої з них і навіть звучать рекомендації відмовитися від вживання як у теорії, так і на практиці категорії «верховенство закону» [38, с. 6]. Це свідчить про плюралізм наукових підходів до розуміння змісту самого принципу верховенства права, а вже наслідком є розмаїття варіантів наукової інтерпретації моделі співвідношення принципу верховенства права і принципу верховенства закону (у деяких джерелах останній визнається і в якості принципу законності). Слід підтримати Н.М. Оніщенко у тому, що «розгляд цієї проблеми повинен враховувати не тільки їх взаємовиключення, скільки взаємодоповнення, взаємовп-

лив, взаємозабезпечення та взаємозбагачення» [39, с. 16]. Адже лише під час комплексного розгляду принципів із застосуванням системного підходу, при дослідженні їх взаємозв'язку і взаємодії, можна відстежити їх дійсний потенціал.

У навчальному посібнику «Адміністративне судочинство в питаннях та відповідях» за загальною редакцією Н.Ю. Задираки та Є.С. Герасименка (2019 р.) [40] окремо розглядається сутність принципу верховенства права в адміністративному судочинстві та зазначається, що «принцип верховенства права є одним із головних, який повинен застосовуватись у здійсненні адміністративного судочинства. Його правильне застосування залежить від рівня правової підготовки, правової свідомості, правової культури. Застосування принципу верховенства права під час здійснення адміністративного судочинства дозволить забезпечити належний захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів у здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень. Принцип верховенства права передбачає юридичну визначеність, тобто ясність і недвозначність правової норми, що забезпечує її однакове застосування та виключає необмеженість її трактування у правозастосовній практиці» [40, с. 29]. О.В. Муза логічно стверджує, що принцип верховенства права характеризують як «європейський принцип праворозуміння, що визначає важливість прав та свобод людини і громадянина у сфері правового регулювання та державного впливу» [41, с. 76]. Варто підтримати А.А. Пухтецьку у тому, що «важливого значення набуває вирішення низки теоретико-правових проблем, спрямованих на обґрунтування місця та значення принципу верховенства права в національній правовій системі, системі принципів адміністративного права України, адже фактично зміст запроваджуваного сучасного розуміння принципу верховенства права містить у собі основоположні вимоги щодо життєдіяльності держави та громадянського суспільства в усіх сферах життєдіяльності, та становить (формує, визначає) в такий спосіб власну правову підсистему, засновану на фундаментальних демократичних цінностях, спрямованих на захист прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина» [37, с. 462], та погодитись із Н.Б. Писаренко у тому, що «особливої актуальності питання визначення змісту верховенства права набуває під час проведення реформ. Адже у теперішніх суспільствах зміни зазвичай пояснюють прагненням вигадати такі механізми, реалізація яких дозволить якнайкраще забезпечити дотримання вимог, що походять із сутності цієї фундаментальної категорії» [42, с. 223]. До того ж, Н.Б. Писаренко відзначає, що «загальноправовий характер верховенства права зумовлює те, що, з одного боку, ця ідея передбачає вимоги, які ставляться до представників усіх гілок влади, з іншого – кожна із вимог має своє специфічне наповнення стосовно носіїв законодавчої, виконавчої та судової влади» [43, с. 23], фактично «підштовхуючи» галузевий доктринальний аналіз до потреби з'ясувати специфіку прояву цього унікального (без перебільшення) принципу у сферах діяльності різних суб'єктів публічної влади, у різних моделях відносин. Так, принцип верховенства права, закріплений на конституційному рівні, є базовим і для адміністративного права, в тому числі і завдяки «переорієнтації» останнього з «державоцентристських» ідей (притаманних здебільшого радянській ідеології) на «людиноцентристську» спрямованість, що підтверджується сформованим у сучасній адміністративно-правовій науці положеннями щодо розуміння функціонального призначення, змісту, «місії» адміністративного права, модифікації його предмету, методу, мети, функцій. Таким

чином, очевидним є той факт, що принцип верховенства права є базовим і фундаментальним у адміністративному судочинстві. Цей принцип визначає загальну зорієнтованість діяльності судді під час розгляду і вирішення адміністративної справи. В межах принципу верховенства права суддя повинен «ґрунтувати» реалізацію своїх повноважень, виходячи із пріоритету прав людини.

Аналізуючи окремі рішення Європейського суду з прав людини, можна знайти і посилання на принцип верховенства права. Наприклад, у рішенні у справі «Михайлюк та Петров проти України» [44] у п. 25. зазначено, що «суд нагадує, що вираз «згідно із законом» насамперед вимагає, щоб оскаржуване втручання мало певну підставу в національному законодавстві; він також стосується якості відповідного законодавства і вимагає, щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, повинна передбачати його наслідки для себе, а також це законодавство повинно відповідати принципу *верховенства права*» [44]. У Справі «Фельдман проти України» (№ 2) у п. 23 рішення також зазначено, що «спочатку Суд повинен встановити, чи здійснювалося втручання «згідно із законом». Цей вираз, по-перше, вимагає, щоб оскаржуваний захід мав певне підґрунтя у національному законодавстві; він також стосується якості закону, про який йдеться, вимагаючи, щоб він був доступний для зацікавленої особи, яка, крім того, повинна мати можливість передбачити наслідки його дії щодо себе, та відповідав *принципові верховенства права*» [45]. Аналогічні положення передбачені і у справі «Круслен проти Франції» (Kruslin Case) у п. 27 рішення: «слово «згідно із законом», у контексті п. 2 ст. 8, вимагає насамперед, щоб захід, який розглядається, мав певні підстави в національному праві; воно також передбачає певну якість такого закону, вимагаючи, щоб він був доступний для даної особи і вона також могла передбачити наслідки його застосування до неї та щоб закон не суперечив *принципові верховенства права*» [46]. У Справі «Христов проти України» у п. 33 зазначено, що «суд повторює, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції, слід тлумачити в контексті преамбули Конвенції, яка, зокрема, проголошує *верховенство права* як складову частину спільної спадщини Договірних держав. Одним з основоположних аспектів *верховенства права* є принцип юридичної визначеності, згідно з яким у разі остаточного вирішення спору судами їхнє рішення, що набрало законної сили, не може ставитися під сумнів» [47]. Таким чином, в якості складової частини принципу верховенства права розглядається принцип юридичної визначеності. Аналогічний аспект передбачений у справі «Брумареску проти Румунії»: «61. Право на справедливий розгляд в суді, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції, має тлумачитися у світлі Преамбули до Конвенції, яка проголошує, між іншим, *верховенство права* як частину спільної спадщини Договірних Сторін. Одним з основних аспектів *верховенства права* є принцип правової певності, який вимагає, крім іншого, щоб у випадках, коли суди винесли остаточне рішення з якогось питання, їхнє рішення не під-

лягало сумніву» [48]. У справі «Класс та інші проти Німеччини» передбачено: «з огляду на згадані вище причини ..., особа, якої торкнулися обмежувальні заходи, позбавлена можливості оскаржити такі заходи в суді; з іншого боку, конституційний принцип управління, який ґрунтується на *принципі верховенства права*, вимагає незалежного контролю за втручанням виконавчої влади у права громадян» (п. 22), «одним з основоположних принципів демократичного суспільства є принцип *верховенства права*, пряме посилання на який міститься у преамбулі Конвенції» [49]. Наведені приклади рішень Європейського суду з прав людини безперечно не дають вичерпної характеристики всього змісту принципу верховенства права, однак вони надають змогу у доступній формі сприймати підхід Європейського суду з прав людини до розуміння державами-членами Конвенції своїх обов'язків з гарантування особам прав і свобод, що є досить важливим з огляду на визнання ролі рішень Європейського суду з прав людини в системі джерел національного права, в тому числі й під час вирішення публічно-правових спорів в порядку адміністративного судочинства.

Висновок. Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, слід зазначити, що у науковій та навчальній фаховій літературі немає єдиної підходи щодо визначення сутності і змісту принципу верховенства права, проте в наявності велика кількість підходів до з'ясування його дійсного ресурсу. Враховуючи відсутність єдиної доктринальної позиції та однозначного нормативного визначення принципу верховенства права, слід у його змісті (у контексті застосування розсуду судді в адміністративному судочинстві) основоположним вважати превалювання прав та законних інтересів (як вищої цінності у державі) людини і громадянина (приватної особи) у правовідносинах із суб'єктами публічної адміністрації. Також варто підтримати позицію переважної більшості вчених-адміністративістів щодо визнання принципу верховенства права базовим, фундаментальним, засадничим, превалюючим (як у системі принципів адміністративного права, так і у системі принципів адміністративного судочинства). Враховуючи, що вітчизняна адміністративно-правова наука наразі «відчуває на собі» істотний вплив глобалізаційних та регіональних інтеграційних процесів, слід визнати важливою необхідність перегляду усталених наукових поглядів на принцип верховенства права.

Розсуд судді в адміністративному судочинстві буде ґрунтуватися на реалізації принципу верховенства права, якщо: 1) звернення до адміністративного суду буде доступними, а суд незалежним і неупередженим; 2) суддя буде діяти у межах своїх повноважень; 3) всі учасники адміністративного судочинства будуть дотримуватися норм законодавства; 4) рішення суду будуть законними, обґрунтованими, розумними та справедливими; 5) закон застосовуватиметься однаково по відношенню до всіх суб'єктів; 6) норми законодавства, що регулює процес розгляду адміністративних справ будуть тлумачитись у спосіб, що забезпечує пріоритет прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сеньків О.І. Судовий розсуд в адміністративному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Національний університет державної податкової служби України. Ірпінь, 2012. 250 с.
2. Древаль Ю.Д., Лінецький Л.М. Принцип верховенства права в теорії та практиці державного будівництва. *Духовність як складова Української державності*: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції: Харків, 9-10 квітня 2019 р. Харків: ХНУБА, 2019. С. 90-92.
3. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Х.: Право, 2016. Т.3. Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.
4. Крижова О.Г. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2017. № 865. С. 544-549. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_865_84.
5. Шилінгов В. Верховенство права – основоположний принцип правової системи демократичного суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2. С. 26-29.
6. Резніков О.Ю., Вінгловська О.І. Принцип верховенства права і проблеми його забезпечення в Україні. *Юридичний вісник України*. 2011. № 26 (834). С. 12.

7. Гапотій В.Д. Верховенство права: сучасні наукові концепції : монографія. Мелітополь: Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, 2016. 194 с.
8. Гаудер Пол. Верховенство права в реальному світі / пер. з англ.: Д. Вовк, В. Гончаров, К. Горобець та ін.; кер. проекту Д. Лученко; наук. ред. Д. Вовк. Харків : Право, 2018. 392 с.
9. Вовк Д.О., Бойчук Д.С. Верховенство права і толерантність : навч. посіб. Харків : Лисенко І. Б., 2018. 170 с.
10. Падалка Р.О. Верховенство права як основоположний принцип права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 20 с.
11. Росоляк О.Б., Цимбалістий Т.О. Принцип верховенства права в адміністративно-правових відносинах. *Питання адміністративного права*. Кн.1/ Відпов. за випуск Н.Б. Писаренко. Харків: Право, 2017. С. 200-211.
12. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення та захисту / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ : Наукова думка, 2007. 586 с.
13. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики. Настільна книга судді / за заг. ред. О.М. Пасенюка. Київ: Істина, 2007. 608 с.
14. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія / П.М. Рабінович, О.М. Луців, С.П. Добрянський, О.З. Панкевич, С.П. Рабінович. Львів : Сполом, 2016. 200 с.
15. Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редк.) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. URL: http://leksika.com.ua/12861017/legal/verhovenstvo_prava.
16. Адміністративне право України: словник термінів / за заг. ред. Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2014. 520 с.
17. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. Київ, 2015. 208 с.
18. Головатий С.П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 44 с.
19. Городовенко В.В. Принцип судової влади: монографія. Харків : Право, 2012. 447 с.
20. Головатий С.П. Верховенство права: монографія: у 3-х кн. Київ: Видавництво «Фенікс», 2006. 1747 с.
21. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
22. Статут Ради Європи від 05.05.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001.
23. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
24. За демократію через право : доповідь Європейської комісії (Венеційська комісія), схвалена на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 р.). *Право України*. 2011. № 10. С. 168-184. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr).
25. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
26. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваїте, 2018. 908 с.
27. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. навчальний посібник. Львів, 2008. 224 с.
28. Пухтецька А. Співвідношення змісту принципу верховенства права і принципу законності: доктринальний аспект. *Принципи верховенства права і законності: проблеми реалізації в правотворенні та правозастосуванні*: Збірник матеріалів круглого столу молодих учених 18 травня 2010 р., м. Київ / Відп. ред. доктор політ. наук В.П. Горбатенко. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. С. 81-85.
29. Портнов А.В. Зміст принципу верховенства права та його реалізація в діяльності Конституційного Суду України. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 2. С. 64-67.
30. Юзова Д.В., Цимбалюк В.С. До питання вдосконалення механізмів забезпечення принципу верховенства права в Україні. *Журнал «Правова інформатика»*. 2006. № 4 (12). С. 40-43.
31. Малишев Б.В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 8 (130). С. 18.
32. Гришина Н.В. Верховенство права як об'єднувальний принцип права. Публічне адміністрування в умовах змін та перетворень: проблеми організації та правового забезпечення: зб. наук. праць за матеріалами III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11-12 квітня 2019 р.) відп. за вип. Н.П. Матюхіна, Г.А. Гончаренко, М.С. Ковтун, С.А. Федчишин. Харків: Право, 2019. С. 38-40.
33. Галай В.О. Сучасна концепція принципів публічної служби в адміністративному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук. Ірпінь, 2020. 40 с.
34. Капля О.М. Верховенство права в системі принципів адміністративного судочинства України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 10-13.
35. Dacey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution Indianapolis : Liberty Fund Inc; Rev Eedition, 1982. 585 p.
36. Принцип верховенства права: проблеми тлумачення та застосування в адміністративному праві / О.Ф. Андрійко, В.П. Нагребельний, Л.Є. Кисіль, Ю.С. Педько, В.А. Дерезь, А.А. Пухтецька, А.В. Кірмач. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 77-82.
37. Пухтецька А.А. Принцип верховенства права в системі принципів адміністративного права України. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна*. Збірник наукових статей / гол. ред. А.А. Мелешевич. Київ: Дух і Літера, 2013. 608 с.
38. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія / У двох книгах / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка; ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / відп. ред. Н.М. Оніщенко. Київ: Видавництво «Юридична думка», 2008. 344 с.
39. Оніщенко Н.М. Принцип верховенства права і принцип верховенства закону: чому протиставлення, а не взаємодія? *Принципи верховенства права і законності: проблеми реалізації в правотворенні та правозастосуванні*: Збірник матеріалів круглого столу молодих учених 18 травня 2010 р., м. Київ / відп. ред. В.П. Горбатенко. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. С. 10-17.
40. Адміністративне судочинство в питаннях та відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. Н.Ю. Задираки, Є.С. Герасименка. Київ : ВД Дакор, 2019. 224 с.
41. Муза О.В. Адміністративно-процесуальні правовідносини в Україні : монографія. Київ : Четверта хвиля, 2015. 320 с.
42. Писаренко Н.Б. Засади адміністративного судочинства (сучасний український контекст) : монографія. Харків : Право, 2019. 248 с.
43. Писаренко Н.Б. Концептуальні основи адміністративного судочинства в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2019. 38 с.
44. Справа «Михайлюк та Петров проти України» (Заява № 11932/02): Рішення Європейського суду з прав людини від 10.12.2009 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_500.
45. Справа «Фельдман проти України» (№ 2) (Заява № 42921/09): Рішення Європейського суду з прав людини від 12.01.2012 р., остаточне від 12.04.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_787.
46. Справа «Круслен проти Франції»: Рішення Європейського суду з прав людини від 24.04.1990 р. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=432>.
47. Справа «Христов проти України» (Заява № 24465/04): Рішення Європейського суду з прав людини від 19.02.2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443.
48. Справа «Брумареску проти Румунії» (Case of Brumărescu v. Romania) (Заява № 28342/95): Рішення Європейського суду з прав людини від 28.11.1999 р. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=307>.
49. Справа «Класс та інші проти Німеччини»: Рішення Європейського суду з прав людини від 06.09.1978 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_093.